

Geremek, Hanna

Z problemów dzierżawy ziemi państwowej w Egipcie rzymskim : związki dzierżawców w Fajum

---

Przegląd Historyczny 59/4, 563-579

1968

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

HANNA GEREMEK

Z problemów dzierżawy ziemi państwowej
w Egipcie rzymskim: związki dzierżawców w Fajum

Problem dzierżawy ziemi państwowej w Egipcie, niegdyś tak istotny w ogólnych rozważaniach nad genezą kolonatu w cesarstwie rzymskim¹, a i obecnie brany pod uwagę w dyskusjach toczących się nad modelem wschodniego typu produkcji², pozostaje w kwestiach szczegółowych w rzeczywistości mało znany. Ogromna ilość źródeł poświadczających rozmaite aspekty dzierżawy ziemi państwowej w okresie hellenistycznym i rzymskim nie daje bynajmniej bezpośredniej odpowiedzi na podstawowe nieraz pytania związane z tym problemem.

A mianowicie: kiedy, a raczej pod wpływem jakich czynników dzierżawa nabierała charakteru dziedzicznego, a kiedy dochodziło do odnowienia warunków dzierżawy; jaka była rola przymusu pozaekonomicznego wpływającego na konieczność podjęcia dzierżawy przez ludność wiejską i jakie miejsce w tym przymusie odgrywała gmina wiejska?

Zjawisko ucieczek (*anachoresis*) w okresie ptolemejskim i rzymskim wiąże się na ogół z pogorszeniem położenia dzierżawców ziemi państwowej, a próby zapobieżenia tym ucieczkom ze strony administracji państwowej uważa się za przejaw polityki dążącej do związania ludności wiejskiej z jej gminą³.

Zajmując się monografią Karanis, gminy wiejskiej w północno-wschodniej części Fajum, natrafiłam na szczególne bogactwo dokumentów dotyczących związków dzierżawców ziemi państwowej z okresu rzymskiego, występujących pod nazwą kleruchii. Fakt, że realia tej właśnie wsi są nam szczególnie dobrze znane, umożliwił dość wszechstronne zbadanie cech tych związków i sposobu funkcjonowania w ramach jednej wsi, a następnie odnalezienia na terenie innych wsi Fajum związków analogicznych, z zasady gorzej poświadczonych przez źródła. Dzięki temu możliwe stało się na ograniczonym wprawdzie terytorialnie obszarze i w dość wąskich ramach chronologicznych zbadanie pewnych, dość istotnych problemów dzierżawy ziemi państwowej. Kleruchiami, które występują w okresie rzymskim, zajmowano się niewiele i dość przypadkowo, najczęściej przy okazji publikacji źródeł.

Podstawowe ustalenia na ten temat sprowadzają się do stwierdzenia, że instytucja ta jest zupełnie odrębna od kleruchii w okresie ptolemejskim, które jak wiadomo były tworzone w związku z osadnictwem wojskowym i cywilnym. Nie ma ona również nic wspólnego z pozostałościami tego osadnictwa polegającą na utrzymaniu odrębnej kategorii prawnej ziemi, cieszącej się przywilejem płacenia niższego

¹ Por. zwłaszcza wcześniejsze prace M. Rostovceva, *Proischożdenie kolonata*, „Filologičeskoje obozrenie” t. XIX, 1900, oraz *Rimskij kolonat*, „Sowremiennyj Mir”, 1911, nr 1—2.

² Bibliografię tego zagadnienia znaleźć można w artykule I. Bieżuńskiej-Małowist, *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii*, PH LIX, 1968, nr 3, oraz w zeszycie specjalnym „Recherches Internationales” (*Sur le mode asiatique de production*, Paris 1967).

³ C. Préaux, *Les modalités de l'attache à la glèbe dans l'Égypte grecque et romaine*, Recueils

podatku gruntowego (1 artabę za arurę) i noszącej nazwę $\gamma\eta$ κατοικική, κληρος κατοικικός czy $\gamma\eta$ κληρουχική⁴.

W kwestiach pozostałych występują jednak dość daleko idące kontrowersje. Tak więc P. Collart publikując P. Bouriant 42 uważa, że system kleruchii jest stałym podziałem wsi Ptolemais Nea, obejmującym całość ziemi państwowej znajdującej się na terytorium tej wsi⁵. A. A. Aly sądzi natomiast, że system kleruchii wykracza poza ramy jednej wsi i że obejmuje kilka miejscowości na północy Fajum. I tak śledząc za I kleruchią w ciągu II wieku odnajduje ją na terenie Ptolemais Nea, Karanis, Bubastos⁶.

Aczkolwiek wydawcy źródeł poświadczających kleruchie wnieśli niekiedy wiele interesujących obserwacji, to jednak problem tych związków można dalej uważać za otwarty⁷.

Spośród obfitej ilości dokumentów z Karanis poświadczających kleruchie wyróżnić możemy następujące grupy:

I. Najbogatsza — składa się z kwitów poświadczających pożyczkę zboża na zasiew, które państwo udzieliło dzierżawcom. Zawierają one następujące dane: 1. Nazwa kleruchii; 2. Nazwisko dzierżawcy lub dzierżawców; 3. Sytuowanie działki lub działek (nazwy topograficzne w formie zazwyczaj skróconej); 4. Kategorie prawne ziemi, np. $\gamma\eta$ ουσιακή, δημοσία, προσόδου, βασιλική; 5. Ilość ziemi w działce lub działkach; 6. Ilość otrzymanego ziarna siewnego odpowiadająca ilości ziemi i wyrażająca się stosunkiem 1 artaba za 1 arurę; 7. Formularz pozwalający ustalić, że podatek wpłacony jest silologom Karanis i data. 43 kwity opublikowane w BGU omówione zostały przez P. Vierecka⁸ w końcu ubiegłego stulecia. Wydawca dalszych 91 kwitów, E. J. Goodspeed⁹, zebrał wnioski dotyczące całej znanej sobie grupy dokumentów. W świetle wyjaśnień Vierecka i Goodspeeda opublikowane później dokumenty tego samego typu nie wymagają już dodatkowego opracowania¹⁰. Nasza rola sprowadza się tutaj do zestawienia informacji przyniesionej przez ten typ źródeł z innymi dokumentami poświadczającymi kleruchie numerowane.

II. Następnym typem dokumentów — spisy podatkowe za 172, 173, 174 rok — jest źródłem informacji bardzo podobnych, lecz odnosi się do ziemi ogrodniczej. Spisy poświadczają płacony podatek i zawierają następujące dane: numer kleruchii, nazwisko podatnika, kategorię prawną ziemi (jest to z reguły $\gamma\eta$ ουσιακή) i nazwę *usia* oraz wielkość podatku pozwalającą na odtworzenie wielkości działek. W ten sposób odtworzyć można mniej lub bardziej dokładnie (ze względu na dość częste lakuny) areał 62 działek¹¹.

de la Société Jean Bodin, Bruxelles 1937, s. 35—66; H. Braunert, 'Ιδία. *Studien zur Bevölkerungsgeschichte des ptolemaischen und römischen Aegypten*, „Journal of Juristic Papyrology” t. IX—X, 1956, s. 211—328.

⁴ W. Otto, *Priester und Tempel in hellenistischen Aegypten* t. II, Leipzig und Berlin 1980, s. 90—97; M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des Römischen Kolonates*, Leipzig-Berlin 1910, s. 169; U. Wilcken, L. Mitteis, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde* t. I, Leipzig-Berlin 1912, s. 404.

⁵ P. Bouriant 42, komentarz, s. 173.

⁶ A. A. Aly, *Some Michigan Papyri from Karanis*, Cairo 1952, s. 9—10.

⁷ A. Tomsin w artykule, *Le recrutement de la main d'oeuvre dans les domaines privés dans l'Égypte romaine, Festschrift Oertel*, Bonn 1964, s. 93—99 podaje wprawdzie, że zajmował się kleruchiami w nie opublikowanym dotąd studium; zbyt krótkie streszczenie wniosków nie pozwala na dokładniejsze zorientowanie się w wywodach.

⁸ P. Viereck, *Quittungen aus dem Dorfe Karanis über Lieferung von Saatkorn*, „Hermes” t. XXX, 1895, s. 107—123.

⁹ E. J. Goodspeed, *Papyri from Karanis*, „Studies in Classical Philology” t. III, Chicago 1902.

¹⁰ P. Goodspeed 16—24; O. M. Pearl, *Short Texts from Karanis*, „Aegyptus” t. XXXIII, 1953, 6—12; P. Aberdeen 49; P. Fay 80; P. Goth 2.

¹¹ P. Mich. 223, 224, 225, 357 B i C. Por. dokładny wykaz w indeksie pod κληρουχία.

III. Podobne informacje zawierają nieliczne kwity podatkowe wydawane indywidualnym rolnikom (Pearl, *Short Texts* nr 2 — 147 r., nr 5 — 193 r.; BGU 188—186 r, BGU 65 — niedatowany).

IV. Grupa ostrakonów z III w. poświadczająca prawdopodobnie dokonanie obowiązku pracy liturgicznej. Niezwykle lapidarny zapis, na który składa się numer kleruchii, nazwisko i czas, w którym dokonana została praca, pozwala przede wszystkim na zarejestrowanie systemu kleruchii również w III w.¹²

Pozostałe dokumenty (deklaracje nienawodnionej ziemi, kontrakty dzierżawne, spisy kleruchii, kwity zbiorcze podatków płaconych przez całe kleruchie itd.), posiadające ogromne znaczenie przez ukazanie innych aspektów kleruchii, muszą być rozważane oddzielnie. Osobnego omówienia wymaga również materiał porównawczy z innych wsi.

W świetle tych dokumentów najbardziej bezsporne, zewnętrzne cechy tej instytucji rysują się dość jasno:

1. Źródła, w których występują kleruchie numerowane, odnoszą się do następujących lat:

- 141/2 P. Fay 80
- 143 P. Goodspeed Class. Phil.
- 144/5 P. Goodspeed 17
- 147 Pearl, Short Texts 2
- 151/2 P. Chicago 46
- 153/4 P. Goth 2, BGU 201
- 154/5 BGU 202
- 156 BGU 171
- 156/7 BGU 701
- 157/8 BGU 166
- 158 BGU 656
- 158/9 gros kwitów opublikowanych w BGU i przez Goodspeeda — w sumie 127
- 160/161 lub 183/184 P. Aly S.B. 4792 a, b, c, d
- 163/164 P. Oslo 26
- 165 BGU 708
- 167 Bouriant 42
- 168 P. Mich. 366
- 172 P. Mich. 223
- 173 P. Mich. 224
- 174 P. Mich. 225
- 175 P. Mich. 375 B i C
- 183 lub 215 P. Amh. 121
- 186 BGU 188
- 192 Pearl, Short Texts 5
- 202 P. Aberdeen 50
- 204 P. Ryl. 596
- 214 Pearl, Short Texts 6, 7, 9, 11.
- 220 lub 224 Pearl, Short Texts 12
- III w. nie datowana bliżej grupa ostrakonów.

¹² O. Mich. 303, 304, 305, 306, 307, 310, 313, 316, 320, 324, 325, 326, 327, 328, oraz P. Mich. 830, 831, 832, 833, 834, 835, 836, 837, 838, 839, 840, 844, 845; wyjaśnienie dane przez H. Youtiego w pierwotnym wydaniu drugiej (O. Mich. 830—845) grupy ostrakonów (TAPA LXXI i LXXII z 1940 i 1941 roku) nie pozostawia wątpliwości, że we wszystkich cytowanych wypadkach chodzi o *pentehemeroi*. Cyfry, poprzedzające nazwiska pełniących liturgię osób, można łączyć tylko z praktyką podawania numerów przy kleruchiach. O tym, że do prac liturgicznych pociągani byli ludzie zorganizowani w kleruchie, świadczy bezpośrednio P. Lond. II. 165, p. 103.

Zestawienie to jest dostatecznie przekonywające, aby stwierdzić, że system kleruchii występuje w sposób ciągły od przynajmniej 141 r. do ostatniego z Sewerów.

2. Liczba kleruchii w ciągu II i III w. jest stała i dobiega do 94¹³. Stan źródeł nie pozwala niestety stwierdzić, czy rzecz miała się podobnie w innych wsiach. Collart przyjmuje wprawdzie, że 20 kleruchii w Ptolemais Nea w 167 r. jest liczbą wyjątkową, związaną z nienawodnieniem i przymusem dzierżawy nałożonym na mieszkańców Karanis; w normalnych czasach przyjmuje, że liczba kleruchii dochodzi do 31. Ten dość autorytatywny pogląd wypływa z przekonania, że kleruchie są jednostkami podziału ziemi państwowej, zamkniętej w ramach terytorium jednej wsi¹⁴.

3. Ilość ziemi objętej przez I kleruchię w Karanis wynosi około 80—90 arur, jak można sądzić na podstawie Mich. 373 i 375 z II wieku. Pierwszy z tych dokumentów mówi wprost, że:

LXIX kleruchia obejmowała 98 arur i płaciła *ca* 650 artab

LXX kleruchia obejmowała 86 arur i płaciła *ca* 600 artab

LXXI kleruchia obejmowała 91 1/2 arur i płaciła ponad 590 artab

LXXII kleruchia obejmowała 86 1/2 arur i płaciła *ca* 624 1/2 artab

co pozwala ustalić, że jedna arura obciążona była podatkiem od 6 1/2 do 7 artab. W związku z tym przyjąć można, że wymienione w Mich. 375 kleruchie: XXV płacąca 597 artab, XXVI około 571 artab, XXVII około 538 artab obejmowały areał około 80 arur. Areał przypadający na I kleruchię w Karanis zgadza się zresztą z tym, co wiemy o ilości ziemi przypadającej na kleruchię w innych wsiach (w Ptolemais Nea wynosi ona 80 arur — P. Bouriant 42). A zatem całość ziemi objętej przez kleruchie w Karanis, niezależnie od tego, gdzie ona byłaby usytuowana, wynosi około 8 000 arur.

4. W kleruchiach z Karanis występuje zarówno ziemia siewna jak i ogrodnicza. O tej ostatniej wiadomo na podstawie spisów podatkowych za 172—175 r. Jest to z reguły γῆ οὐσιακῆ. Działki ziemi ogrodniczej, dzierżawione przez *georgoi* poszczególnych kleruchii, są niewielkie: nie przekraczają 1/2 arury i łączny ich areał dobiega 30 arur na 600 arur ogrodów w Karanis. Stwierdzając obecność ziemi ogrodniczej podkreślić trzeba, że w małym stopniu wpływa to na zmianę areału poszczególnych kleruchii wyliczonego na podstawie podatku w zbożu.

5. Źródła informują, że w skład kleruchii zarówno na terenie Karanis jak i innych wsi wchodzi wyłącznie rozmaite kategorie ziemi państwowej γῆ βασιλικῆ, δημοσία, προσόδου, οὐσιακῆ¹⁵. Pozwala to ustalić status dzierżawców wchodzących do kleruchii: są to δημόσιοι γεωργοί.

6. Dokumenty z Karanis nie dają ani jednego opisu kleruchii z podaniem pełnego wykazu dzierżawców, którzy ziemię przyznaną kleruchii uprawiają (jakim dysponujemy np. dla Ptolemais Nea — P. Bouriant 42, z którego wiemy, że liczba

¹³ Najwyższy numer kleruchii w III wieku — 90 (Pearl, *Short Texts* 6), zważywszy nikłą ilość dokumentów poświadczających tę instytucję potwierdza, że liczba kleruchii w tym czasie nie uległa zmianie.

¹⁴ P. Bouriant 42, komentarz, s. 171—3.

¹⁵ W. Otto, op. cit. t. II, s. 97. Poglądu tego nie podważa moim zdaniem P. Tebt. 343 (II w.) ani interpretacja tego dokumentu dokonana przez Grenfella — Hunta (s. 169), na którą powołuje się Wilcken (*Grundzüge*, s. 304).

a) Bardzo dyskusyjne jest związanie występujących w P. Tebt. 343 cyfr z kleruchiami. W związku z wyraźnym celem sporządzenia dokumentu, a mianowicie nowym szacunkiem (ἐπίσχεψις) uważałabym je raczej za oznaczenie jednostek kadastralnych — *sfragides* lub *koitai*.

b) Jeśli nawet przychylić się można do sugestii wydawców, to przypomnieć trzeba, że ich zastrzeżenie co do opinii Otto wyrażone jest bardzo ostrożnie: *Otto indeed limits the κληρουχία to State land, but in 343 the land in the 37th, 38th, and 42nd κληρουχία (11, 7—67) is whether cleruchic or not, clearly a different category that the State land in the 49th and 51st (11, 76—88).*

dzierżawców wahała się od 13 do 15). Przypuszczać można, że liczba dzierżawców z Karanis zawierała się również w granicach kilku lub kilkunastu osób. Pewien pogląd na ten temat mogłyby dać dane dotyczące areału poszczególnych dzierżaw w ramach jednej kleruchii i odniesienie go do areału całej kleruchii, który przeciętnie wynosi 80 arur.

7. Ścisłe ustalenie wielkości poszczególnych dzierżaw nie jest jednak rzeczą możliwą. Jednostkowe kwity za wpłacone podatki czy poszczególne pozycje ksiąg podatkowych (Tax Rolls — P. Mich IV) należy wykluczyć jako źródło przynoszące jakiegokolwiek informacje w tym względzie; założyć bowiem trzeba, że na ich podstawie odtworzyć można tylko część dzierżawy. Bardziej miarodajnym źródłem są tu zresztą kwity za siewne ziarno, które dzierżawcy otrzymują od państwa. Wskazują one, że poszczególni *georgoi* dzierżawili wielodziałkowe parcele rozrzucone w kilku nawet miejscowościach. Kwity te dają obraz całej dzierżawy poddanej pod uprawę zboża, do której w wyjątkowych wypadkach dodać należy ułamek arury ogrodu i ewentualnie nienawodnioną ziemię. Wielkość dzierżaw, tak jak ukazują to źródła pochodzące z jednego roku: 158/9, jest różna i obejmuje od 7 arur do ułamka arury.

8. Ziemia objęta dzierżawą przez kleruchię w Karanis leżała bądź na terenie Karanis, bądź na terenie innych wsi. Na podstawie kwitów na ziarno siewne, pochodzących z jednego roku — 158/9, P. Viereck wyodrębnił 5 nazw topograficznych przedstawionych zazwyczaj w formie skróconego genetywu (np. Κερκ [εσούχων] βαστ. [λακή] sc. γή), z którymi związany jest system kleruchii w Karanis, a mianowicie: Karanis, Patsontis, Psenarpsenesis, Kerkesucha, Ptolemais Nea. Przy tym obserwując dzierżawy składające się z parcel położonych w różnych miejscowościach doszedł do wniosku, że poszczególne kleruchie składały się z ziemi rozrzuconej w różnych rejonach i że kleruchie nie związane były z podziałem topograficznym¹⁶. Nowe dokumenty opublikowane po artykule Vierecka nie tylko tezę jego potwierdzają, ale pozwalają na wyciągnięcie dalej idących wniosków. Po pierwsze — wraz ze zwiększeniem się liczby dokumentów zwiększyła się również lista miejscowości objętych przez kleruchie z Karanis. Do wysuniętych przez Vierecka nazw można dodać jeszcze Stratonos i Hiera Severu, co powoduje, że kompozycja topograficzna poszczególnych kleruchii jest jeszcze bardziej skomplikowana. Po drugie — obecnie znacznie więcej wiemy na temat miejscowości wymienionych w kwitach. I aczkolwiek tylko lokalizacja pól Karanis jest możliwa w związku z archeologicznym zbadaniem Kom Ushim, to jednak i pozostałe miejscowości przestały być jedynie pustą nazwą topograficzną. P. Mich 372 z 179/180 lub 211/212 r. nie pozostawia żadnej wątpliwości, że pola Karanis, Patsontis i Psenarpsenensis wchodziły w skład komogramatei Karanis i stanowią zwartą jedność geograficzno-kadastralną. Natomiast Ptolemais Nea¹⁷, Hiera Severu¹⁸, Kerkesucha¹⁹ i Stratonos²⁰ stanowiły oddzielne jednostki administracyjne. Kłopoty, jakie mieszkańcy tych ostatnich gmin mieli prawdopodobnie z uprawą własnego terytorium, zdecydowały, że oddana ona została w dzierżawę mieszkańcom gminy Karanis.

Struktura topograficzna kleruchii — jak wspomniałam wyżej — w innym świetle ukazała tę instytucję. Już Viereck zwrócił uwagę, że kleruchia zaopatrzona numerem

¹⁶ P. Viereck, op. cit., s. 120 nn.

¹⁷ O tym, że Ptolemais Nea była w II w. niezależnym ośrodkiem administracyjnym, świadczy w sposób najbardziej przekonujący P. Mich. 366 z 168 r., gdzie mowa jest o kastorze, komogrammateusie tej wsi.

¹⁸ O niezależności administracyjnej od Karanis Hiera Severu w II w. świadczy BGU 1578 z 141/2 r. oraz P. Bouriant 42 z 167 r. (oba dokumenty mówią o komogrammatei tej wsi.).

¹⁹ Deklaracja cenzusowa adresowana do komogrammateusa gminy Kerkesucha sprawę tę przesądza: BGU 1579 z 117/8 r.

²⁰ Świadczyć może o tym określenie Στρατωνίτης BGU 10 z 192, r. które rozumieć można jednoznacznie: jako człowieka należącego do gminy Stratonos.

jest właściwie instytucją związaną z ludźmi, a nie z ziemią²¹. Ziemia rozrzucana w rozmaitych okręgach administracyjnych jest przydzielana poszczególnym kleruchiom, w których trzeba widzieć zespół ludzi odpowiedzialny za jej uprawę. Numer kleruchii poprzedza z reguły nazwisko rolnika, a nie skrawek ziemi: np. Areios syn Sokratesa, *georgos* 44 kleruchii, następnie tytuł należności: τελεσμη(άτων) αὐ(γιαλίτιδος) ἐμφ(όρου) ιγ(ε΄τους) lokalizacja: Ψεναρφ(ενησεως) Μαικ(ηνατιανής) i wykaz podatków — P. Mich. 357 B 11. 25—30.

Ostraka z III wieku, na których obok numerów odpowiadających numerom kleruchii umieszczone jest nazwisko i czas dokonania pracy liturgicznej, świadczą, że kleruchia jest organizacją ludzi powołaną dla dzierżawy ziemi państwowej, której działalność przedłuża się jednak i na inne związane z nią dziedziny.

Odrzucając pogląd, że kleruchie tworzone są w związku z podziałem ziemi w ramach jednostki kadastralnej, a więc że porządek liczb nie ma nic wspólnego z podziałem na *sfragides* czy *koitai*, zadać wypada pytanie, w jaki sposób powstawał i czemu odpowiadał niezmienny w ciągu 80 co najmniej lat porządek liczb kleruchii numerowanych w Karanis. Ciekawe dane w tej kwestii przynosi wielokrotnie cytowany P. Bouriant 42, a zwłaszcza jego część przedstawiająca *episkepsis* ziemi państwowej na terenie Ptolemais Nea. Jest to podział 1600 arur na 20 kleruchii, z których opis 17 zachował się doskonale. Pozostałe 859 arur przydzielone jest mieszkańcom Karanis (kol. XIII i XIV *recto* oraz XIII *verso*). Pod nagłówkiem na początku kolumny XIII: Πτολε(μαίδο)ς Νέ(ας) δὲν ἀπὸ Καρανίδος znajdujemy nazwiska około 30 dzierżawców (założyć trzeba, że lista ta nie jest kompletna) z podaniem wysokości należnych za uprawę ziemi opłat. Identyfikacja imion tych dzierżawców ze znanymi na podstawie innych źródeł mieszkańcami Karanis, niestety, nie jest możliwa, ze względu na powtarzalność imion własnych oraz brak innych elementów wyróżniających.

Niemniej niezmiernie interesujące jest oznaczenie wszystkich nazwisk określoną cyfrą, obok której zamieszczony jest najczęściej dający się jednoznacznie rozwiązać skrót κο(λ)ήματα). Collart komentując te oznaczenia stwierdza, że odnoszą się do τόμος συγκολλησίμος, w których dzierżawcy ci są zapisani²². Zgadza się z tym poglądem chciałabym zwrócić uwagę, że poszczególne cyfry *kollemata* odpowiadają cyfrom nadawanym poszczególnym kleruchiom w Karanis. Znamienne jest zwłaszcza, że najwyższy numer *kollemata* 94 (kol. 15 *verso l.* 687), stanowi oznaczenie ostatniej w porządku liczb kleruchii z Karanis.

Ze zbieżności tej wyprowadzić można następujące wnioski:

1. Zgrupowani w kleruchiach z Karanis ludzie wciągnięci byli w spis τόμος συγκολλησίμος, przy tym poszczególne *kollemata* tego spisu odpowiadały liście osób wchodzących do każdej kleruchii.

2. Spisy te sporządzane były w gminie, do której ludzie ci należą. Ogólne określenie οὗ ἀπὸ Καρανίδος dla oznaczenia członków gminy Karanis, znajduje w P. Bouriant 42 odpowiednik w odniesieniu każdego z dzierżawców do *kollemata* — kleruchii, w której jest zarejestrowany.

3. Na terenie jednej *kome* — pojętej jako jednostka kadastralna — występują dwa systemy kleruchii; pierwszy składa się z 20 kleruchii, w skład których wchodzi ludzie z Ptolemais Nea i z metropolii, drugi skupiający ludzi z Karanis. W tym drugim systemie ziemia z Ptolemais Nea stanowi tylko niewielką część całej ziemi dzierżawionej przez wszystkie 94 kleruchie²³.

²¹ P. Viereck, op. cit., s. 117 nn.

²² P. Bouriant 42, komentarz, s. 214.

²³ Zestawienie P. Bouriant 42 z dokumentacją dotyczącą Karanis każe przeciwstawić się pewnym poglądom Collarta wypowiedzianym w komentarzu. Dzierżawa ziemi państwowej na terenie Ptolemais Nea przez ludzi z Karanis nie jest bynajmniej wydarzeniem okazjonalnym, związanym

Stwierdziwszy, że kleruchie w Karanis są grupami dzierżawców ziemi państwowej utworzonymi przez *kome*-gminę, zadać sobie należy szereg nowych pytań, na które trudno znaleźć odpowiedź w oparciu o dokumentację z Karanis:

- w jaki sposób administracja *kome* związki te formowała;
- czy przy ich tworzeniu obowiązywała zasada dobrowolności;
- jak długo związki te trwały;
- w jaki sposób gmina egzekwowała świadczenia pełnione przez kleruchę itp.

Na szczęście wiadomości dotyczące kleruchii w Karanis, jak i wnioski z nich wypływające pozwalają na tyle poznać tę instytucję, że istnieje możliwość odszukania jej pod odmienną nazwą lub w odmiennej formie w innych gminach, co bardzo poszerza bazę źródłową badanego zagadnienia.

Nasuwa się tu mianowicie analogia ze związkami dzierżawców ziemi państwowej, występującymi pod nazwą *pittakia*, znanymi głównie dzięki bogatemu archiwum dokumentów administracyjnych w Theadelfii²⁴. Oto najbardziej ewidentne cechy pittakionów, które pozwalają na stwierdzenie, że idzie o instytucję analogiczną do kleruchii.

1. Ludzie wchodzący w skład pittakionów są dzierżawcami ziemi państwowej (przy tym występują tu wszystkie kategorie ziemi znane w kleruchiach z Karanis: *ge usiake, prosodu, basilike, demosia*)²⁵.

2. Ilość arur przydzielona poszczególnym związkom, jak informuje BGU 1900 z 196 r., wynosi przeciętnie 80 arur (tzn. na 50 związków 41 dzierżawi dokładnie tyle, w 9 pozostałych waha się od 85 — 1.153 do 86 3/4 arury — 1.75) tak jak liczba arur w kleruchiach w Karanis i z Ptolemais Nea.

3. Ten sam czas występowania pittakionów co i kleruchii. Wprawdzie dokumenty z Theadelfii są gorzej datowane, niemniej istnienie tej instytucji w drugiej połowie II w. jest doskonale poświadczane²⁶.

4. Spisy pittakionów zawierają wykaz dzierżawców pochodzących z tej wsi (jak to wykazała analiza prosopograficzna H. Kortenbeutel, a później J. Daya, z Theadelfii²⁷) i płacących w niej *laografia*, sporządzone zostały przez jej komo-

z nienawodnieniem, jak chce Collart (s. 167). Jest ona poświadczona również dla innych lat, jak dowodzi chociażby zestawienie K. Wesselego, *Topographie des Faijums (arisinoites Nomus) in griechischer Zeit*, „Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse” t. V, 1904, sub Ptolemais Nea. Inna kwestia — to interpretacja terminu $\delta\iota\alpha\ \tau\omicron\nu\ \alpha\pi\omicron\ \text{Καρ(α)νίδος} \ \mu\epsilon\tau\alpha\tau\epsilon(\theta\acute{\epsilon}\nu\tau\omicron\nu)$. l. 685. Collart uważa, że ludzie ci przeniesieni zostali na teren Ptolemais Nea, która przechodziła w tym czasie kryzys demograficzny. Z punktu widzenia czysto filologicznego możliwość tę można dopuścić, aczkolwiek pamiętać trzeba, że lektura $\mu\epsilon\tau\alpha\tau\epsilon(\theta\acute{\epsilon}\nu\tau\omicron\nu)$ jest niepewna. Wiadomo jednak, że dzierżawcom ziemi z Karanis przydzielane były działki ziemi nierzadko w trzech wsiach, przy czym Ptolemais Nea była jedną z nich (por. wykaz kleruchii w Ptolemais); K. Wessely, op. cit., s. 132—3. Przyjęcie zasady, że dzierżawa ziemi państwowej w innej wsi powodowała przesiedlenie do niej dzierżawcy, była w tych wypadkach fizycznie nie do zrealizowania. Analiza sytuacji wsi, na których terenie mieszkańcy Karanis podejmowali dzierżawę, wykazała, że wszystkie one przechodziły trudności związane z brakiem siły roboczej i nie ma podstaw do przypuszczeń, że dzierżawa ziemi w Ptolemais Nea pociągała jakąś szczególną praktykę.

²⁴ Archiwum to omówione zostało w sposób bardzo przydatny dla moich zainteresowań w publikacji: J. Day, C. W. Keyes, *Tax Documents from Theadelphia*, New York 1956, w komentarzu do P. Columbia 1 verso 4, s. 142—168.

²⁵ J. Day, C. W. Keyes, op. cit., s. 146—9.

²⁶ Świadczą o tym źródła datowane: P. Flor. 18 z 147/8 r., P. Princeton III, 128 po 163/4 r.; Berl. Leihg. 4 verso z 165 r.; BGU 1900 z 196 r. i wreszcie P. Columbia 1 verso 4, z czasów Marka Aureliusza.

²⁷ J. Day, C. W. Keyes, op. cit., noty s. 180—206 oraz H. Kortenbeutel, *Steuerlisten römischen Zeit aus Theadelphia*, Berlin 1937; BGU IX, komentarz do nru 1900.

grammateusa. P. Princeton III, 128 (po 163/4 r.) mówi o tym *expressis verbis*. Za pełny wykaz pittakionów uznać można wspomniany wyżej BGU 1900 (choć słowo *pittakion*²⁸ nie jest użyte) obejmujący 50 związków dzierżawczych w sumie 4000 arur.

Sposób sporządzania tego spisu zasługuje na uwagę. O ile ludzie wymienieni w związku są w jakiś sposób charakteryzowani (obok nazwisk zaznaczone są więzy pokrewieństwa, a czasem i zawód), w stosunku do ziemi brak jakiegokolwiek określenia — podana jest tylko goła liczba arur. Punktem wyjścia sporządzenia tego spisu są więc niewątpliwie ludzie, a nie ziemi, chociaż nie wszyscy dzierżawcy są wymienieni; po wykazie imiennym osób (od 5 do 9, w zależności od związku) następuje dość nieokreślone *καὶ μέτοχοι*. Tak mniej więcej wyobrazić sobie można spis kleruchii w Karanis, do którego odwołuje się P. Bouriant 42 na kolumnie XIII *verso* oraz XII, XIV *recto*.

Wymienione wyżej, nie podlegające dyskusji, cechy pittakionów nie wyczerpują bynajmniej wszystkich aspektów tej instytucji. Pozwalają jednak na utożsamienie kleruchii i pittakionów, a co za tym idzie na rozważenie zasadniczego problemu, kim są dzierżawcy ziemi państwowej, występujący w obu tych związkach łącznie; stwarza to możliwość przenoszenia wniosków wpływających z analizy jednego z tych związków na drugi.

Obserwacja imion wskazuje, że mamy tu do czynienia wyłącznie z mężczyznami noszącymi imiona grecko-egipskie²⁹. Niektóre z tych osób udało się zidentyfikować, jak wspomniałam, z podatnikami *laografia* w tej samej wsi, która składa listę dzierżawców.

Potwierdza to pogląd Rostowceva, że *demosioi georgoi* określonej wsi (*idia kome*) stanowią ludność tej wsi *laoi*³⁰. Aczkolwiek przyjąć można, że obowiązek dzierżawy ziemi, a raczej pełnienie świadczeń z tego tytułu, traktowane było przez państwo identycznie jak płacenie podatków³¹, to jednak z punktu widzenia ludzi podlegających tym obowiązkom różnica między nimi była zasadnicza: podczas gdy płacenie *laografia* było wyłącznie obciążeniem, dzierżawa ziemi państwowej mogła być bądź przedsięwzięciem rentownym, jak świadczą liczne oferty chętnych do

²⁸ O etymologii słowa *πῖττακίον* nie można wypowiedzieć się z całkowitą pewnością — por. zestawienie poglądów na ten temat w cytowanej publikacji Daya i Keyesa, s. 144—5. Wyprowadzenie słowa *pittakion* od *πιξίον* — zapisana tabliczka nie ułatwia wnikięcia w sens tej instytucji. Nazwa *pittakion* dla określenia spółki istniała zarówno w okresie ptolemajskim (P. Tebt. I, 112 z 112 r. p.n.e.) jak i w IV wieku n.e. (ostraka znalezione w Karanis, omówione przez H. C. Youtie, *Parerga Ostracologica*, TAPA, LXXIII, 1942, s. 75—8; tenże, *Critical Notes of the Michigan Ostraca*, CP, XXXVII, 1942, s. 142—4).

²⁹ Wypadki imion rzymskich noszonych przez zgrupowanych w kleruchie z Karanis dzierżawców [Julius Saturnilus (Chicago 11), Gaius Valerius Serenas (Mich. 224, 2148 a może i BGU 65), [...] Valerius Serenas (Mich. 375, B), Valerius Primagenes (Mich. 224, 4941)] wytłumaczyć można podobnie jak i nieliczne przykłady imion rzymskich wpłacających *laografia*; por. wyjaśnienie tej sprawy w artykule I. Biezuńskiej-Małowist, *La famille du veteran romain C. Julius Niger de Karanis*, „Eos” t. XLIX, 1957/8, szczególnie s. 162—4.

³⁰ M. Rostowtzew, *Studien*, s. 163.

³¹ Przemawiały za tym ustępy z Digesta: 50. 4.1.2., 50.4.18.3. Potwierdza to protest przeciwko wyznaczeniu na liturgię, P. Leit 5 (Tebtunis c. 180). W dokumencie tym niejaki Orsenouphis oświadcza, że jako *aporois* nie jest w stanie podjąć liturgicznej funkcji *praktora argyrikon*. Kończąc swą prośbę zwraca się do epistratega: διὸ ἐπὶ σὲ τὸν κύριον κατέφυγον || ἀξίων εὐεργεσίας τυχεῖν ὅπως δυνῆθῶ συμμέ- || νεῦν καὶ τὰ δημόσια διευθύνειν || ἤ[ς] δι[α]π[α]ρ[α]σσ[ο]μ[ε]ναι δημοσίας γῆς. ἀς γὰρ ἄλλας δύναμαι || σωματικὰς χρεῖας ὑπομένειν ἢ οὐκ ἀναδύομαι. || διετυ[χ]εῖν. 11.43—7. To ostatnie zdanie świadczy, że nawet ludzie uznani za *aporois* zobowiązani byli do pełnienia obowiązku dzierżawy ziemi państwowej. W sprawie *aporois* w tym czasie: R. Rémondon, *Ἀπορικόν, ἐν μεριστῶς ἀπόρον*, „Annales du Service des Antiquités d’Egypte” 1951, s. 221—245.

podjęcia dzierżawy ziemi państwowej³² (w tym również i objętej kleruchiami), bądź też ciężarem, od którego starano się uwolnić³³.

W związku z tym powstaje pytanie: czy spis dzierżawców ziemi państwowej, jaki znajdujemy w BGU 1900 i którego istnienie zakładamy w wypadku 94 kleruchii z Karanis, jest spisem faktycznych dzierżawców, czy też obejmuje wyłącznie osoby zobowiązane do dzierżawy.

Nieobecność osób nie podlegających temu obowiązkowi (kobiet³⁴, obywateli rzymskich) nasuwa myśl, że w spisach sporządzanych przez zomogrammatusa poszczególnych wsi znajdują się tylko osoby zobowiązane do dzierżawy, ze względu na swój status; natomiast nieokreślone *καὶ μέτοχοι* następujące po wykazie imiennym osób wchodzących w skład poszczególnych pittakionów czy kleruchii odnosić się może do dzierżawców uprawiających ziemię na zasadzie dobrowolności³⁵.

Z obowiązkiem podjęcia dzierżawy idzie w parze odpowiedzialność za dopełnienie wynikających z tego tytułu świadczeń. Śledząc problem odpowiedzialności za wpłacanie czynszu dzierżawnego przez kleruchie i *pittakia*, dochodzimy do wniosku, że system podwójnej gwarancji jest celem tworzenia tych związków. Dokumentacja dotycząca pittakionów przynosi tu zresztą znacznie więcej materiału.

P. Columbia l *verso* 4 z czasów Marka Aureliusza poświadczają wpłaty w naturze dokonywane przez poszczególne *pittakia* za pośrednictwem pittakiarchy, który — jak to nasuwa sens słowa — jest czynnikiem nadrzędnym w stosunku do pozostałych członków pittakionu. W komentarzu do tego papiirusu J. Day, polemizując z poglądami Preisigkego określającego związki dzierżawców ziemi jako *Gesellschaft*, udowadnia w oparciu o analizę wpłat, że aczkolwiek poszczególni członkowie związku z zasady wpłacają sami za dzierżawioną ziemię, to jednak w wypadku niedopełnienia tego obowiązku odpowiedzialny jest za nią ostatecznie pittakiarcha³⁶.

Odpowiednika pittakiarchy w kleruchiach numerowanych znaleźć trudno. Być może wchodzi tu w grę tzw. *presbyteroi*, w których zwykło się widzieć przedstawicieli *demosioi georgoi*³⁷, a którzy występują w źródłach z Karanis jako ci, za pośrednictwem których wpłaca się podatki za ziemię prawdopodobnie objętą kleruchiami³⁸.

³² Por. zestawienie dotyczące poddzierżawy ziemi państwowej A. Ch. Johnson, *Roman Egypt*, [w:] T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome* t. II, Baltimore 1936, s. 83 nn. A oto lista dokumentów z Karanis uzupełniona o nowo opublikowane papiirusy: BGU 234 (142 r.), BGU 166 (158 r., XVI kleruchia), BGU 237 (164 r.), SB 4414 (143 r., XXIII kleruchia), BGU 656 (158 r., LXXVII kleruchia), BGU 708 (165 r., numer kleruchii w lakunie); Taesis określony jako *ὑπογέωργος* XV kleruchii, być może też jest poddzierżawcą na zasadzie dobrowolnej umowy (Mich. 224, 3916).

³³ Do omówionych przez F. Oertela *Die Liturgie*, Leipzig 1917, s. 94 nn. przykładów dodać trzeba petycję kobiet proszące o zwolnienie z obowiązku dzierżawy ziemi państwowej BGU 648 = Wilcken, *Chrest.* 360 (164 lub 169 r.) P. Oxy 899 *recto* = Wilcken, *Chrest.* 361 oraz P. Oxy 899 *verso* (oba dokumenty dotyczą tej samej sprawy i pochodzą z 200 r.); nie bez znaczenia jest zapewne spadek renty na poddzierżawcę ziemi państwowej, świadectwo złej koniunktury w rolnictwie, widoczny w cytowanym wyżej zestawieniu Johnsona.

³⁴ O uwolnieniu kobiet por. cytowany wyżej P. Oxy 899 *recto* = Wilcken, *Chrest.* 361 przytaczający *diatagma* Tiberiusza Juliusza Aleksandra.

³⁵ BGU 1900 dla pittakionów; dla kleruchii z Karanis BGU 201, BGU 210 oraz P. Ryl. 596, gdzie użyte jest nieco inne określenie: *καὶ λοιποὶ συνγέωργοι*.

³⁶ J. Day, C. W. Keyes, op. cit., s. 149 n.

³⁷ A. Tomsin, *Etude sur les presbyteroi des villages de la χώρα égyptienne*, Bruxelles 1953, s. 52—64 — udawadnia, że jedną z podstawowych funkcji *presbyteroi* w końcu II wieku jest wydzierżawienie ziemi przydzielonej wsi drogą *epimerismos*, a zwłaszcza odpowiedzialność za ściąganie z niej podatków.

³⁸ Chodzi tu o podatek *mondemia chortu*, wpłacany do skarbu wsi Karanis za pośrednictwem *presbyteroi* — BGU 334; Mich. 388. Podatnika Kastora syna Ptolemajosa, wpłacającego *ὑπερ μονοδεσμου(ας) χόρτου* znanego z Mich. 388 można, wydaje się, zidentyfikować z Kastorem synem Ptolemajosa, dzierżawcą 92 kleruchii placącym *δραγματηγία* za ten sam rok (172—3), co zarejestrowane zostało w Mich. 224, 4556.

Ważny wydaje mi się również fakt, że w sprawozdaniach zbiorczych podsumowujących ilość wpłaconego *in natura* czynszu zachowany jest również podział na kleruchie, jak wskazuje Mich. 373 i 375, co może sugerować odpowiedzialność tych związków w kwestiach fiskalnych.

O systemie podwójnej odpowiedzialności w kleruchiach świadczy wyraźnie P. Goodspeed 97 = SB 4414 z 143 r. Jest to akt odstąpienia współdzierżawy (μέρος ἡμῶν) 8 1/4 arury ziemi państwowej w 3 parcelach przez niejakiego Herona, dzierżawcy 23 kleruchii, swojemu wspólnikowi (ἐν τῷ αὐτῷ κλήρῳ γεωργῶ) Apollonousowi. Uzasadnienia tego kroku w dokumencie nie ma. Natomiast Heron płaci Apollonousowi 100 drachm srebrnych tytułem rekompensaty za świadczenia, które tamten będzie wnosił na rzecz państwa, oraz drugie 100 drachm do skarbu państwa. Ta ostatnia suma — jak dowodzi Goodspeed — stanowi dość wysoką grzywnę za wycofanie się z dzierżawy. W fakcie, że Heron płaci zarówno państwu, jak i współdzierżawcy, widziałabym właśnie podwójny system gwarancji niezależnie od tego, czy Heron i Apollonous są partnerami na jednakowych prawach, czy też stnieje między nimi stosunek nadrzędności³⁹.

Układanie list *demosioi georgoi*, grupowanie ich w związki, u których podstaw leżała podwójna gwarancja, trzeba uznać za akty porządkujące stosunki dzierżawy.

W jakich odstępach czasu miały one miejsca, ustalić trudno. Kontrakty dzierżawne, w których zawarte jest sformułowanie, że poddzierżawa ziemi państwowej obowiązuje „od teraz do czasu kiedy będzie trwała dzierżawa” sugeruje, że podziały dokonywane były nieregularnie⁴⁰.

Łatwiejsza jest może odpowiedź na pytanie, w jakim stosunku układane listy pozostały do stanu faktycznego i wymogom jakiej sytuacji musiały odpowiadać.

Zgadzać się, że dzierżawa ziemi państwowej miała w omawianym okresie tendencje do przekształcania się w dzierżawę dziedziczną⁴¹, trzeba zdać sobie sprawę z komplikacji, jakie z tego wynikały. Poza czynnikami związanymi ze złą koniunkturą i spowodowanymi zarazą ucieczkami, które zmieniały układ i wielkość przyznanych przez państwo parcel, działały również stałe, naturalne przyczyny, jak brak potomstwa męskiego, większa lub mniejsza jego ilość. W związku z tym powstaje niewątpliwie nierówność działek będących w posiadaniu dzierżawców poszczególnych kleruchii w Karanis. Również stosunki pokrewieństwa, które obserwuje się zarówno w kleruchiach jak i w pittakionach⁴², można by uznać za skutek dziedziczności dzierżawy. Nie wyklucza to spontanicznego dążenia dzierżawców do formowania związków w rodzinie, na co wskazuje J. Day⁴³ analizując związki pokrewieństwa w pittakionach. Tę ostatnią tendencję potwierdzają liczne przykłady przyjmowania dzierżawy ziemi prywatnej przez ludzi należących do tej samej rodziny⁴⁴.

³⁹ A. Steinwenter, *Aus dem Gesellschaftsrechte des Papyri, Studi in onore di Salvatore Riccobono* t. I. Palermo 1932, s. 487—504; M. San-Nicolo, *Aegyptisches Vereinsweisen zur Zeit der Ptolemäer und Römer*, München 1913, s. 163 nn.; J. Hermann, *Studien zur Bodenpacht im Recht der greco — aegyptischen Papyri*, München 1958, s. 214—218.

⁴⁰ SB 4414 (143 r.); BGU 234 (142 r.); o długootrwałości dzierżawy świadczy BGU 656 (158 r.), gdzie obok numeru kleruchii, do której działka ziemi jest przyporządkowana, znajduje się także bliższe określenie tej działki, pochodzące od imienia własnego ἰμῶντος Φασῆτος — por. omówienie dokumentu przez Vierecka, op. cit., s. 118.

⁴¹ Do dokumentacji zebranej i omówionej przez Rostowtzeva (*Studien*, s. 200—201) dorzucić można by między innymi cytowane wyżej petycje kobiet o zwolnienie z dzierżawy ziemi państwowej odziedziczonej po ojcu.

⁴² O stosunkach pokrewieństwa w kleruchiach z Karanis: Chicago 32, 49, 50; BGU 201. Podobne obserwacje poczynić można czytając opis kleruchii z Ptolemais Nea — P. Bouriant 42 oraz wykaz pittakionów z Theladelfii w BGU 1900 lub P. Columbia 1 verso 4.

⁴³ J. Day, W. C. Keyes, op. cit., s. 150.

⁴⁴ Por. w cytowanym wyżej zestawieniu Johnsona kontrakty dotyczące dzierżawy ziemi prywatnej.

Niezależnie od tego, jak zostałyby rozstrzygnięta ta kwestia, potrzeba odgórnego przegrupowania obowiązku dzierżawy bądź przez tworzenie nowych list, bądź też przez wnoszenie poprawek do starych, nie może ulegać wątpliwości. Być może, że oba te sposoby uzupełniały się nawzajem, przy czym zasadniczą rolę odgrywały podziały dokonywane drogą losowania, co sugeruje etymologia słowa kleruchia⁴⁵.

Najogólniej rzecz biorąc, nowe podziały ziemi państwowej dokonywane przez *kome* musiały brać pod uwagę ulegające zmianie czynniki: 1. liczbę ludności zobowiązanej do tego rodzaju świadczeń należącej do danej *kome*; 2. ilość i jakość ziemi przydzielanej *kome* do uprawy.

Omawiając status ludzi wchodzących w skład kleruchii i pittakionów zauważyłam, że prawdopodobnie chodziło tu o ludność płacącą *laografia*. Jeśli obowiązek uprawy ziemi jest w równym stopniu powszechny co płacenie pogłównego, wówczas liczba podatników pogłównego równałaby się liczbie dzierżawców ziemi państwowej danej wsi. Przyjąwszy to założenie otrzymać można zestawienie ukazujące pewne stałe relacje między liczbą ludności, liczbą kleruchii lub pittakionów i arealem ziemi, którą dzierżawi dana *kome*.

Tabela 1

Data	<i>Kome</i>	Liczba dzierżawców	Płacących <i>laografia</i>	Liczba związków kleruchii lub pittakionów	Areale ziemi dzierżawionej przez wszystkie związki
167 r.	Ptolemais Nea	ca 250 osób ^a		20	1600 arur
196 r.	Theadelphia		600 osób ^b	50	4000 arur
po II w.	Karanis		ponad 900 ^c	94	ca 8000 arur

^a Na podstawie moich obliczeń opartych o P. Bouriant 42.

^b Zestawienie J. Daya przy Columbia 4 *verso*.

^c Według obliczeń A. E. R. Boaka, *The Population of Roman and Byzantine Karanis*, „Historia” t. IV, 1955, s. 156–7 oraz komentarz J. Turnera do P. Ryl 596, (IV), London 1952.

Zestawienie to jest dość schematyczne i oddaje raczej kierunki polityki państwowej niż rzeczywistość.

P. Columbia 1 *verso* 4, który — jak wspomniałam — rejestruje wpłaty dokonywane przez *pittakia* w Theadelphii, wskazuje, że nadziały są znacznie większe, a liczba dzierżawców mniejsza, co słusznie wiąże Day z możliwością zmniejszenia ludności w czasach Marka Aureliusza⁴⁶.

Podobne obserwacje przynosi materiał z Karanis. Omawiając stosunki ludnościowe w Karanis A. E. R. Book zwrócił uwagę na pewien spadek ludności w okresie

⁴⁵ O rozdzieleniu ziemi państwowej, należącej do wsi, drogą losowania mówi P. Flor. 20 = Wilcken, *Chrest.* 359 za 127 r.: λήμφεται ὁ Ὄρος ἐξ ὧν εἶν κληρώσεται ὁ Δημῆς ἀρουρῶν τῆ(ν) ἀρουρῶν μετὰν. Por. omówienie tego dokumentu przez R. Taubenschläga, *Spółnoty gminne w zromanizowanych prowincjach rzymskiego Wschodu*, RAU whf XXXVIII, 1921, nr 3, s. 4. O znaczeniu ἐν κλήρω w zastosowaniu do funkcji liturgicznych w II i na początku III wieku — por. M. Lewis, *Liturgia Studies*, Proceedings of the IX International Congress of Papyrology, Oslo 1961, s. 233–242.

⁴⁶ J. Day, W. C. Keyes, op. cit., s. 14.

zarazy⁴⁷. Zjawisko to, wydaje się, znajduje odbicie w zwiększeniu parcel dzierżawnych, o ile sądzić można na podstawie fragmentarycznie zachowanego materiału źródłowego. Nadziały przyznawane *georgoi* I kleruchii w tym właśnie czasie przekraczają znacznie przeciętną wielkość *kleroi* z okresu poprzedniego. Jak informuje SB 9249 b, c, d (datowane przez A. Aly na 160/1 r. lub 183/4. — skłonna jestem przyjąć raczej tę drugą datę) wynoszą one kolejno: ponad 16 arur, parcelę wieloarurową, ponad 12 arur.

Niestety, nie dysponujemy danymi porównawczymi z I kleruchii. Wielkość parcel dzierżawnych w latach sto pięćdziesiątych w innych kleruchiach przedstawia się następująco:

II kleruchia 158/9 r.: 3 arury (BGU 263), 31/2 arur, (P. Goodspeed 16)

III kleruchia 158/9 r.: 5 1/2 arur (BGU 262), 7 arur (Chicago 1)

IV kleruchia 153/4 r.: 5 arur (P. Goth. 2).

Jeśli chodzi o drugi czynnik, który decydował o nowych podziałach, tzn. ilość i jakość ziemi, to również w okresie występowania pittakionów i kleruchii czyli przymusu dzierżawy zaobserwować można pewne zmiany.

Wydaje się, że areal ziemi przydzielonej poszczególnej wsi nie ulega zmianie. Świadczy o tym chociażby to, że dzierżawcy państwowi, zarówno w Theadelfii jak i Karanis przez cały czas, niezależnie od zmniejszania się liczby ludności, zobowiązani są do uprawy ziemi państwa na terenie sąsiednich, używając terminologii P. Thead 20, „słabszych wsi”.

W wypadku Theadelfii chodzi tu o ziemię w Polideukii, w wypadku Karanis występuje, jak pisałam wyżej, aż 5 miejscowości. Wyraźny jest natomiast spadek produktywności ziemi, na który wpływał kryzys demograficzny wywołany zarazą i jego skutki.

Źródła z Karanis pozwalają stwierdzić, że ilość rzeczywiście produktywnej ziemi odbiegała niejednokrotnie bardzo od globalnej ilości ziemi przyznanej wsi i zbliżającej się do 8000 arur.

Interesująca jest w tym względzie BGU 835 z 216/217, a zwłaszcza część dokumentu, który przedstawia sprawozdanie sumujące ilość zboża siewnego przydzielonego dzierżawcom ziemi państwowej *διὰ τῶν ἀπὸ Καρανίδος* uprawianej na terenie Karanis i 5 innych miejscowości. Wiedząc, że 1 artabę zboża siewnego przyznawano na 1 arurę⁴⁸, otrzymać można następujące dane dotyczące arealu ziemi państwowej poddanej pod uprawę zboża: Karanis 2 465 arur, Kerkesucha 530 arur, w Ptolemais Nea 510 arur, Stratonos 150 arur, Hiera Severu 37 1/4 arur, w sumie 3 697 1/4 arury. Dodawszy kilkadziesiąt arur na ziemię pochodzącą z dawnych *usiai* zajętą przez ogrody, stwierdzić trzeba, że ilość produktywnej ziemi uprawianej przez dzierżawców z Karanis nie przekraczała 4000 arur, co stanowiło więcej niż połowę ziemi, którą przyjęliśmy za przyznaną przez państwo gminie Karanis.

Realność tego zdumiewającego, wydawać by się mogło, stosunku $\frac{8000}{4000}$ (współczynnik 2) potwierdzone jest przez inny dokument. Na podstawie P. Bouriant 42 wiadomo, że mieszkańcom Karanis przydzielono w 167 r. 858 arur, co odniesione do 510 arur produktywnych z BGU 835 daje ten sam mniej więcej rezultat $\frac{859}{510}$ (współczynnik 1,68). Fragmentarycznie zachowany opis nadziałów wchodzących w skład ziemi objętej przez I kleruchię określa, że jeden z nich, na który skła-

⁴⁷ A. E. R. Boak, *Egypt and the Plague of Marcus Aurelius*, „Historia” t. VIII, 1959, s. 248—252.

⁴⁸ P. Viereck, op. cit., s. 114; J. E. Goodspeed, *Papyri from Karanis*, s. 13.

da się ok. 22 1/2 arury w kilku parcelach, jest w całości nienawodniony⁴⁹, natomiast w drugim „składającym się z wielu arur” tylko północna część jest nawodniona⁵⁰.

Ustalenie stopnia ryzyka dzierżawcy za ziemię państwową uznaną za produktywną, która podlega okresowemu nienawodnieniu, byłoby bardzo interesujące dla niniejszych rozważań. Deklaracje nienawodnionej ziemi, składane władzom administracyjnym przez dzierżawców ziemi państwowej, skłaniają badaczy do opinii, że wolny on jest od ryzyka spowodowanego przez nieregularny wylew Nilu uznany za θεοῦ βία⁵¹.

Kwestię jednak komplikuje fakt, że między ziemią kwalifikowaną jako uprawna i nieuprawną były jeszcze inne pośrednie kategorie⁵². Do tej ziemi należy αἰγιαλιτικὴ γῆ, z którą spotykamy się bardzo często na terenie Soknopaiou Nesos. Od obowiązku dzierżawy tej ziemi Soknopaiou Nesos starają się za wszelką cenę uwolnić, jak wiadomo na podstawie 2 petycji pochodzących z 207 r.⁵³ Istnienie tej kategorii ziemi jest poświadczane również na terenie Karanis i co ważniejsze w kontekście dzierżawy za pomocą systemu kleruchii⁵⁴.

Potwierdzałyby to znaną, choć dość ogólnie sformułowaną tezę, że zmniejszająca się produktywność ziemi państwowej prowadziła do dzierżawy przymusowej⁵⁵. Być może skomplikowana struktura topograficzna ziemi oddawanej w dzierżawę kleruchiom z Karanis wynika z dążności do przemieszania rozmaitych kategorii gruntów w ten sposób, aby istotna wartość ziemi przypadającej każdej kleruchii, były względnie wyrównana.

Tak więc stwierdzić można, że obowiązkowy (przynajmniej w okresie występowania kleruchii i pittakionów) charakter dzierżawy ziemi państwowej wynikał zarówno ze spadku liczby ludności, jak i zmniejszającej się rentowności ziemi.

Jeden z aspektów dzierżawy przymusowej w II w., a mianowicie γῆς ἐπιβολή, zbadany został w stosunkowo nowym, wyczerpującym studium A. Ch. Johnsona⁵⁶.

Pogląd Johnsona, wypowiedziany uprzednio przez Oertela⁵⁷, że γῆς ἐπιβολή ciążyła wyłącznie na właścicielach prywatnych, wymaga jednak pewnej weryfikacji w świetle nowych dokumentów, pochodzących z Karanis i jej najbliższych okolic.

Omawiane wyżej opublikowane przez Alyego papyruse przedstawiające opisy ziemi wchodzącej w skład I i II kleruchii (pochodzące z 161/2 r. lub 183/4 r.) zawierają stwierdzenie, że ziemia ta oddana została κατ' ἐπιβολήν⁵⁸.

Z pojęciem tym spotykamy się również w deklaracji nienawodnionej ziemi z 204 r. (P. Ryl 596). W dokumencie tym status dzierżawców jest dokładnie określony: są to dwaj wymienieni z nazwiska dzierżawcy ziemi państwowej i ich bliżej nie określone partnerzy wchodzący w skład IV kleruchii z Karanis: Παρὰ Πτολεμαίου

⁴⁹ A. A. Aly, *Some Michigan Papyri* = SB 9242 a.

⁵⁰ A. A. Aly, *Some Michigan Papyri* = SB 9242 d.

⁵¹ St. Waszynski, *Bodenpacht*, Leipzig-Berlin 1905 s. 129 nn.; ostatnie dyskusje w tej sprawie: Herman, op. cit., s. 144 nn.; A. Steinwenter, *Vis maior in griechischen und koptischen Papyri*, „Eos” t. XLVIII, 1956, zesz. 1, s. 269 nn.

⁵² W. L. Westermann, *The „uninundated Lands” in Ptolemaic and Roman Egypt*, „Classical Philology” t. XV, 1920, s. 120—37 oraz t. XVI, 1921, s. 169—188; tenże, *Hadrian's Decree on Renting State Domain in Egypt*, JEA XI, 1925, s. 165—178.

⁵³ P. Gen. 16; P. Catt. II; omówienie i wnioski: M. Rostowtzew, *Studien* s. 166—78.

⁵⁴ Bezpośrednio: Καρ(ι) αἰγιαλιτιδος 83 kleruchia — P. Goodspeed 22 (158/9 r.); pośrednio: przez istnienie wpłat τελέσμη(ι) αἰγιαλιτιδος wnoszonych przez dzierżawców zgrupowanych w kleruchie w 172—4 r. (por. Indices — Mich. IV pod tym właśnie hasłem).

⁵⁵ M. Rostowtzew, *Studien*, s. 167 nn.; F. Oertel, *Liturgie*, s. 102 nn.

⁵⁶ A. Ch. Johnson, *The ἐπιβολή of Land in Roman Egypt*, „Aegyptus” t. XXXII, 1953, s. 61—72.

⁵⁷ F. Oertel, op. cit.; A. Ch. Johnson, op. cit., s. 62—3.

⁵⁸ P. Aly = SB 9244; por. omówienie tego wydania przez Cl. Préaux, „Chronique d'Égypte” t. XXVIII, 1953, s. 394, a zwłaszcza interesujące dla moich rozważań zdanie: *le mot ἐπιβολή donne la signification à ces cinq fiches.*

Πνεφρέμεως και Σισότιος Ουνῶφρεως και τῶν λοιπ(ῶν) συγγεωργ(ούντων) δ κληρουχ(ίας) κώμης Καρανίδος.

Ziemia państwowa, której poszczególne parcele scharakteryzowane są dokładnie z punktu widzenia kategorii prawnych (I. 16–21), leży na terenie Kerkesucha i przyznana jest drogą *epibole*: ἀπογραφόμεθα... τὰς ἐπιβληθείσας ἡμῖν ἀπὸ πεδίων κώμης Κερκ[εσο]υχῶν (II. 11–15).

Do tej grupy dokumentów zaliczyć być może trzeba 2 inne deklaracje nienawodnionej ziemi P. Mich. 366 z 168 r. i P. Mich. 367 z 168 lub 169 r. W obu wypadkach zniszczony częściowo tekst pozostawia pole do uzupełnień i rozmaitych wersji interpretacyjnych.

W oparciu o przytoczone wyżej teksty postawić można problem znacznie szerszy, w jakim stosunku pozostają do siebie praktyka *epibole* i *epimerismos*; czy oba terminy nie oznaczają w kontekście dzierżawców ziemi państwowej tego samego?

Pełny zestaw wszystkich tekstów, gdzie występują *epibole* i *epimerismos* oraz słowa od nich pochodne, niewątpliwie byłby bardzo pomocny do rozstrzygnięcia tego problemu. Praca taka wykracza jednak poza ramy niniejszego studium⁵⁹.

W oparciu o dokumentację Karanis i jej najbliższego rejonu postawić można by hipotezę, że terminy *epibole* i *epimerismos* używane są obocznie dla oznaczenia tego samego zjawiska bądź też iż termin *epibole* używany jest tylko wtedy, kiedy mamy do czynienia z gorszymi gruntami, podlegającymi czasowemu nienawodnieniu, jak wskazywać by na to mogły analizowane wyżej teksty.

Tę drugą hipotezę wspierałyby konkluzje Johnsona: 1) że *epibole komes* obejmuje tylko część ziemi państwowej przypisanej wsi, 2) że jest ona wyłącznie obciążeniem fiskalnym i jako taka jest praktyką rzadką, podyktowaną wyjątkowymi trudnościami fiskalnymi⁶⁰.

Przyjąć można wprawdzie jeszcze jedną możliwość interpretacyjną, która wprowadza element nieufności wobec źródeł, że nieliczne wypadki występowania terminu *epibole* w związku z dzierżawcami ziemi państwowej są wynikiem braku precyzji ze strony skryby, który dla niezależnych, ale podobnych do siebie zjawisk używał niezupełnie ściślej terminologii.

W istocie rzeczy zarówno *epimerismos* jak i *epibole* są przejawami tej samej polityki przymusu, do jakiej uciekać się musiało państwo w II w. dla uzyskania podatku z ziemi całkowicie lub częściowo nierentownej, z tym że *epimerismos* stosowane było wobec całej ludności wsi, *epibole* głównie wobec zamożniejszej części — prywatnych właścicieli. W obu wypadkach dzierżawa ziemi jest tytułem do pobierania podatków niezależnie od tego, jaką korzyść przynosi dzierżawcom.

Schemat ustalający zależność między liczbą ludności wsi, liczbą dzierżawców ziemi państwowej, a ilością dzierżawionej ziemi, który przedstawiłam wyżej, wskazuje również, że zasadniczą i podstawową rolę w tym układzie należy przypisać czynnikowi demograficznemu, liczbie ludności podległej dzierżawie, tzn. λαό danej wsi. Od liczby ludności zależy bowiem ilość związków, a co ważniejsze ilość ziemi przydzielona gminie. Bardziej ludne gminy, jak Karanis czy Theadelphia, zobowiązane są do dzierżawy ziemi na terenie innych słabszych wsi.

Związki dzierżawców, czy to kleruchie czy *pittakia*, grupowane są przez zarząd administracyjny wsi, do której należą ludzie; on to decyduje, w jaki sposób ziemia rozprowadzona ma być między poszczególne związki. Domyślać się należy, że przy tworzeniu każdego związku brane były pod uwagę rozmaite względy (np. koneksje rodzinne, zamożność pittakiarcha) ułatwiające działanie zasady podwójnej gwarancji tak charakterystycznej dla tej instytucji.

⁵⁹ Dysertacja na ten temat przygotowywana jest obecnie pod kierunkiem prof. Fr. Zuckera.

⁶⁰ A. Ch. Johnson, op. cit., passim.

Fakt, że gmina, do której należą dzierżawcy, rozdziela ziarno, a zwłaszcza że dokonuje ostatecznego bilansu wpłat⁶¹, stanowi już tylko konsekwencje systemu dzierżawy, w którym przymus administracyjny pozaekonomiczny odgrywa zasadniczą rolę.

Pozostaje do rozstrzygnięcia problem, czy związki dzierżawców ziemi państwowej bądź w postaci kleruchii numerowanych, bądź pittakionów, bądź też w jakiegokolwiek innej formie, występują na szczeblu każdej gminy wiejskiej, inaczej mówiąc, czy w okresie od 141 do 224 r. są one powszechnym sposobem organizowania *δημόσιοι γεωργοί* wokół dzierżawy ziemi państwowej?

Poza gminą Karanis i przyłączonymi do niej ziemiami państwowymi na terenie innych wsi z kleruchiami spotykamy się w Bubastos⁶², Ptolemais Nea⁶³, Heraklei⁶⁴, Tebtunis⁶⁵. O pittakionach dość obszernie informują omawiane źródła z Theadelfii, która odpowiedzialna była za dzierżawę na terenie Polydeukei i Pilaogis.

Lista tych miejscowości ułożona na podstawie bezpośrednich wzmianek jest z pewnością niekompletna⁶⁶. Niemniej charakterystyczny jest fakt, że wszystkie one leżały w Fajum⁶⁷, najczęściej na brzegu oazy, i odczuwały ogólne w tym czasie kłopoty gospodarcze w sposób pomnożony przez niedogodne położenie wobec systemu irygacyjnego.

Być może wrozenie związków dzierżawców miało miejsce tylko tam, gdzie administracja nie dawała sobie rady z zagospodarowaniem ziemi państwowej? Na pytanie to nie sposób przy obecnym stanie wiedzy odpowiedzieć.

Mimo iż pierwsze dokumenty poświadczające kleruchie pochodzą z początku panowania Antoninusa Piusa, genezę tej instytucji wiązałabym raczej z osobą jego poprzednika Hadriana, który porządkował kwestie podatkowe i rolnicze i którego działalność na terenie Egiptu jest dobrze znana⁶⁸. Natomiast przyczyny zniknięcia kleruchii zbiegającego się z rządami Aleksandra Sewera nie są zupełnie jasne. Być może zastosować tu można rozwiązanie zaproponowane przez N. Lewisa w związku ze zniknięciem *merismos anakechoretikon*⁶⁹. Przyjął on, że opłata ta nakładana na całą gminę zastąpiona zostaje przez indywidualne poręczenie w postaci 20 drachm, mające gwarantować podjęcie dzierżawy ziemi państwowej. Ta indywidualna gwarancja pojawia się w źródłach w 224 r. (P. Genev 42). Po tej dacie nie spotykamy w żadnym dokumencie wzmianek o kleruchach ani odpowiadających im związkach dzierżawców ziemi państwowej. Zważywszy, że celem

⁶¹ Świadczą o tym P. Mich. 373 i 375 stanowiące część większego rulonu zawierającego sprawozdanie wpłat dokonanych przez poszczególne kleruchie w Karanis w porządku cyfr. Ciekawy jest tu zwłaszcza P. Mich. 375, gdzie w sprawozdaniu zbiorczym 25 i 26 kleruchii poświadczone są przelewy należności wpłaconych sitologom Farbaita (1—4) i Ptolemais Nea (1.14).

⁶² BGU 512 — Wilcken, *Chrest.* 362 (za Antoninusa Piusa).

⁶³ P. Bouriant 42.

⁶⁴ P. Amherst II, 120 (204 r.).

⁶⁵ P. Tebt. II, 343 (II w.); P. Tebt. II, 366 (188 r.) = Wilcken, *Chrest.* 371.

⁶⁶ Przyjawszy tezę, że system kleruchii lub odpowiadających im związków łączy się z równoległym chronologicznie zjawiskiem *epimerismos* mieszkańców jednej gminy na terenie innej, listę tę można by rozszerzyć o rozważane przez Wilckena w tym kontekście miejscowości: Filopatoros, Filargis, Soknopaiu, Nesos, Bakchias (*Grundzüge*, s. 292—5).

⁶⁷ Wyjątek stanowić tu może P. Amherst 121 (z 183 lub 215 r.), który — ze znakiem zapytania wprawdzie — wydawca wiąże z Hermopolis.

⁶⁸ Świadczy o tym rozporządzenie w P. Giss. 5 i ogólne zasady Hadriana na terenie Egiptu; por. W. L. Westermann, *Hadrians Decree on Renting State Domain in Egypt*; J. Day, W. C. Keyes, op. cit., Appendix IV: *Payments of Poll-Tax and Merismoi in Theadelphia under Hadrian*, s. 308—316. Z tym władcą należy zapewne wiązać pojawienie się na terenie Egiptu podatków *merismos aporikon* (por. cyt. wyżej artykuł R. Rémondona na ten temat) i *merismos anakechorekoton* (N. Lewis, *Μερισμός ἀνακεχωρηκότων*, JEA XXIII, 1937, s. 63—75).

⁶⁹ N. Lewis, op. cit., s. 75.

kleruchii było wprowadzenie zasady podwójnej odpowiedzialności, związek między tymi dwoma faktami wydaje się bardzo symptomatyczny⁷⁰.

Ханна Геремек

IZ PROBLEM ARENDUEMOJ KAZENNOJ ZEMLI W RIMSKOM EGIPTE: ORGANIZACII ARENDATOROW W FAJOM

Статья является переработанным фрагментом труда сданного в печать на французском языке, под заглавием: „Каранис, сельское общество в Римском Египте II—III ст. н. э.”

Большинство документов касающихся союзов арендаторов казенной земли происходит из Каранис, но для сравнения надо было учесть источники из других деревней. В самом деле клерухии известные из Каранис, Птолемаис Неа и других деревней Фаюм имеют свой эквивалент в питтакионах выступающих в Феадельфии. Благодаря этому расширению первоисточникового базиса можно было определить, что союзы арендаторов были сформированы на ступени гмины, ея конграматеусом, а совокупное число арендаторов — *δημοσιοι ληωφλα* совпадает с числом платящих ляографии — *λαοι* — в данной деревне. Союз в целом или его предводители, отвечали за повинности отдельных членов. Водворение принципа круговой поруки за аренду казенной земли было главной целью создания союзов. Они вероятно восстали в результате реформаторской деятельности Гадриана и существовали в 20-х лет III в. Они являются одним из признаков тогдашней политики государства по отношении к сельской гмине. Политика эта стремилась к нагромождению ответственности частных лиц, чиновников и угрождений за все государственные обязанности. Надо бы решить проблему: были ли тогдашние союзы арендаторов всеобщей системой аренды казенной земли, или выступали они только там, где появлялись особенные затруднения с находкой людей склонных взять землю в аренду. Последнюю гипотезу мог бы поддержать факт, что все известные примеры существования союзов относятся к припустынным, менее культуро-способным районам.

Hanna Geremek

LES ASSOCIATIONS DE FERMIERS AU FAYOUM. CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DU BAIL DE LA TERRE DE L'ÉTAT DANS L'ÉGYPTE ROMAINE

L'article constitue un fragment réélabore d'un livre qui va paraître à la maison d'édition Ossolineum, en langue française, sous le titre: „Karanis, communauté rurale de l'Égypte romaine aux II—III siècles”.

La plupart des sources concernant les associations de fermiers de la terre de l'Etat en Égypte proviennent de Karanis; mais pour étudier ce sujet, l'auteur a utilisé aussi les sources provenant d'autres villages, en les comparant à celles de Karanis. Ayant constaté que les klerouchiai que nous trouvons à Karanis, à Pto-

⁷⁰ W tym też czasie ginie w źródłach opłata nakładana na wszystkich mieszkańców wsi w związku z ubóstwem jej części — *merismos aporon*, które również jest wyrazem odpowiedzialności całej gminy za jej członków. Postawić można sobie pytanie: czy zniknięcie *merismos anakorekoton*, *merismos aporikon* oraz związków dzierżawców ziemi państwowej, których ostatecznym gwarantem jest cała gmina, nie jest skutkiem pewnej zmiany koncepcji gminy wiejskiej, którą wiązać by trzeba z panowaniem Aleksandra Sewera? A. Tomsin w cytowanym w przypisie 7 artykule przyjmuje również, że kleruchie występowały od Hadriana do Aleksandra Sewera. Przyczynami zniknięcia kleruchii jednak się nie zajmuje.

lemais Nea et dans d'autres villages du Fayoum, ont leur pendant dans les pittakia qui apparaissent à Théadelphie, l'auteur a pu élargir considérablement sa documentation et les possibilités d'éclairer son problème. Elle a pu ainsi établir que les associations de fermiers de la terre de l'Etat étaient constituées au niveau du village par le komogrammateus et que le nombre des fermiers (dites demosioi georgoi) correspond au nombre de ceux qui payent la laographia, au nombre des laoi du village. L'appartenance à l'association paraît avoir été obligatoire. L'association dans son ensemble ou son président garantit l'accomplissement des prestations qui incombent à chacun de ses membres. C'est surtout dans le but d'introduire la responsabilité collective pour la culture de la terre de l'Etat que les associations ont été créées. Elles sont probablement un résultat de l'activité réformatrice d'Hadrien; elles ont existé jusqu'aux années vingt du IIIe siècle. On peut les considérer comme une manifestation de la politique générale de l'Etat à l'égard des communautés rurales pendant cette période. Cette politique tendait à rendre responsables de chaque prestation envers l'Etat plusieurs entités à la fois: des particuliers, des fonctionnaires. Est-ce que les associations de fermiers constituent le moyen normal, à cette époque, de donner à bail la terre de l'Etat? Ou est-ce qu'elles apparaissent seulement aux endroits où l'Etat avait des difficultés particulières à trouver des gens disposés à prendre à bail la terre? A l'appui de cette deuxième hypothèse on peut invoquer le fait que tous les cas où l'existence de ces associations nous est attestée se rapportent à des terrains proches du désert, peu propices à l'agriculture.